

Сергій Шиковець
Тарас Карамушка

ПІДТРИМКА ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ОСОБОВОГО СКЛАДУ В ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ: ХАРАКТЕРИСТИКА ПОТОЧНОЇ СИТУАЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

У статті розглядається актуальна проблема можливостей удосконалення надання психологічної допомоги військовослужбовцям за умов тривалого перебування у зоні активних бойових дій. Проведено огляд та аналіз існуючих підходів, принципів та моделей надання психологічної допомоги військовослужбовцям в екстремальних умовах. У рамках проведеного дослідження розроблено програму психологічного супроводу військовослужбовців. Програма показала ефективність щодо зниження вираженості симптомів вторгнення, дисоціації, депресії та справила позитивний вплив на стан активності військовослужбовців. За підсумками проведеної роботи було складено рекомендації щодо організації психологічного супроводу військовослужбовців за умов тривалого перебування у зоні активних бойових дій.

Ключові слова: організація психологічної допомоги військовослужбовцям, тривале перебування військовослужбовців у зоні бойових дій, програма психологічної допомоги військовослужбовцям, регламентація організації та здійснення психологічної допомоги військовослужбовцям, цілісна система психологічної роботи та програми підготовки військовослужбовців, дисоціація, депресія, симптоми вегетативної нестійкості та уникнення стимулів.

MENTAL HEALTH SUPPORT OF PERSONNEL IN THE ARMED FORCES OF UKRAINE: CHARACTERISTICS OF THE CURRENT SITUATION AND PROSPECTS FOR IMPROVEMENT

The article considers the actual problem of the possibilities of improving the provision of psychological assistance to servicemen under the conditions of a long stay in a combat zone. A review and analysis of existing approaches, principles and models of providing psychological assistance to servicemen in extreme conditions was carried out. As part of the conducted research, a program of psychological support for military personnel was developed. The program showed effectiveness in reducing the severity of intrusion symptoms, dissociation, depression and had a positive effect on the state of military personnel activity. Based on the results of the work carried out, recommendations were drawn up regarding the psychological support organization for servicemen in the conditions of a long stay in the combat zone.

Keywords: organization of psychological assistance to servicemen, long-term stay of servicemen in the combat zone, program of psychological assistance to servicemen, regulation of the organization and implementation of psychological assistance to servicemen, integrated system of psychological work and training programs for servicemen, dissociation, depression, symptoms of autonomic instability and avoidance of stimuli.

Вступ

Сучасна дійсність характеризується посиленням протиріч, підвищенням рівня напруженості у міждержавній та міжнаціональній взаємодії. Наявність чинних військових конфліктів, безпрецедентна збройна агресія Російської Федерації проти України, активізація діяльності терористичних організацій, кризові явища, зумовлені суттєвими змінами в економічній сфері, сприяють ще більшому загостренню військово-політичної ситуації. У таких умовах, у тому числі, і через зростання напруженості всередині країни, підвищуються вимоги до Збройних Сил та інших силових структур України. Дані обставини не можуть не позначатися на вимогах до кожного окремого військовослужбовця, до його фізичного і психічного стану, здатності приймати обґрунтовані рішення за різних умов діяльності. Одним зі значних чинників боєздатності є психологічний стан військовослужбовців і командирів. Важливість діяльності з надання психологічної допомоги військовослужбовцям відображено у структурі силових відомств держави за рахунок виокремлення органів морально-психологічного забезпечення та психологічної служби безпосередньо. Збереження психічного та фізичного здоров'я військовослужбовців у сучасних умовах є одним із найбільш значущих завдань із забезпечення боєздатності та керованості військових підрозділів.

Актуальність розглянутої проблеми зумовлюється ще й тим, що у зв'язку зі швидким зростанням технічного прогресу характер бойових дій стрімко змінюється. Ці зміни носять комплексний характер і та істотно впливають, зокрема, на психологічний стан військовослужбовця. Відповідно, має місце гостра реакція на бойовий стрес, афективні реакції та відчуття безвиході. Крім того, відзначається неготовність як командирів, так і підлеглих до адекватного реагування на виникнення таких ситуацій та попередження небажаних наслідків.

У вітчизняній та зарубіжній психологічній та військовій науці питання організації психологічного забезпечення службово-бойової діяльності, підтримання та відновлення психічного здоров'я військовослужбовців, психологічної реабілітації військовослужбовців у період від проголошення незалежності до Революції Гідності 2014 року висвітлювали у своїх працях М. Й. Варій (Варій, 1996), П. П. Криворучко, О. Ф. Хміляр, Р. А. Шпак (Криворучко, Хміляр, & Шпак, 2004), В. І. Алещенко, В. Г. Дикун, В. Д. Мулява (Алещенко, Дикун, & Мулява, 2005), В. М. Вилко, В. М. Грицюк (Вилко, Грицюк, Дикун та ін., 2012); В. М. Замана (Замана та ін., 2012), В. В. Стасюк (Стасюк, 2012), R. Sinclair, T. W. Britt (Sinclair, & Britt, 2013). У період проведення АТО/ООС ці питання висвітлювали у своїх працях А. М. Романишин (Романишин, 2014), О. М. Кокун, Н. А. Агаєв, О. І. Пішко, Н. С. Лозінська (Кокун, Агаєв, Пішко, & Лозінська, 2015), А. О. Кобзар, В. Т. Марценківський, П. М. Слюсаренко (Кобзар, Марценківський, Слюсаренко та ін., 2018), В. С. Гічун (Гічун та ін., 2019), M. Farchi, T. Bergman, V. Gershon (Farchi, Bergman, Gershon, et al., 2018). Особливе значення цих проблем висвітлене у наукових роботах та публікаціях вітчизняних та закордонних військових та науковців періоду від початку російсько-української війни по теперішній час, зокрема генерал-майора В. Ключкова (Ключков (Ред.), 2022, 2023a, 2023b, 2023c, 2023d), J. Watling, N. Reynolds (Watling, & Reynolds 2023, May 19), M. Zabrodskyi, O. V. Danylyuk, (Zabrodskyi, Watling, Danylyuk, & Reynolds, 2022, November 30).

Мета дослідження: розробити та апробувати методичні рекомендації (програму) з психологічної допомоги (переважно само- та взаємодопомоги) військовослужбовцям в умовах тривалого перебування в зоні активних бойових дій на основі аналізу існуючих теоретичних підходів, а також авторського емпіричного матеріалу.

У ході теоретичного аналізу наявних матеріалів було окреслено проміжні висновки, що можна вважати **завданнями дослідження:**

1. Розглядати психологічну допомогу співробітникам силових структур як комплекс психологічних, медичних та організаційних заходів, які спрямовані на подолання травмуючих факторів, а також збереження психологічного здоров'я та боєдатності військовослужбовців.

2. Визначити об'єднуючі фактори окремих методологічних та функціональних моделей та підходів до організації психологічної допомоги військовослужбовцям та встановити, на чому ґрунтується їхня успішна реалізація.

3. Розробити авторську програму психологічної підготовки особового складу, а також створення бойового психологічного активу з числа командного складу та найбільш авторитетних та психологічно стійких військовослужбовців для роботи в умовах відсутності військового психолога.

Методи та організація дослідження

Дослідження було проведено у 2022-2024 роках у три етапи. На першому етапі дослідження було проведено вивчення психологічних станів військовослужбовців, які склали вибірку дослідження. Було використано комплекс діагностичних методик (Мороз, Пішко, & Лозінська, 2023), до якого увійшли: Опитувальник Міні-мульти; Опитувальник травматичного стресу І.О. Котеньова; Методика шкалової самооцінки психофізіологічного стану (О. Кокун); Опитувальник військово-професійної життєстійкості (О. Кокун); Шкала стійкості Коннора-Девідсона-10; Опитувальник "Стратегії подолання стресових ситуацій" (С. Хобфолл в адаптації Н. Водоп'янової та О. Старченкової); Методика "Шкала загальної самооефективності" Р. Шварцера та М. Єрусалема (в адаптації В. Ромека).

На другому етапі в рамках програмно-цільового підходу було розроблено програму психологічного супроводу військовослужбовців.

На третьому етапі розроблена програма була апробована на експериментальній групі досліджуваних. Дві інші групи виступили як контрольна та порівняльна (з альтернативним впливом – знаходження в районі виконання бойових завдань).

З метою здійснення статистичного аналізу результатів застосованого комплексу діагностичних методик було застосовано методи математичної і статистичної обробки даних за допомогою програми SPSS для опрацювання результатів дослідження.

Вибірку дослідження склали військовослужбовці Збройних сил України (загалом – 63 особи віком від 21 до 56 років, середній вік – 38,5 років), які брали участь у бойових діях протягом 2022-2024 років. Усі респонденти є чоловіками.

Усі учасники дослідження обіймають посади, що відповідають званням «солдат» та «сержант». Згодом загальна вибірка була поділена на групи за ознакою перебування та діяльності згідно з оргштатною структурою та призначенням. Першу групу (контрольну) склали військовослужбовці, які проходили бойове злагодження у складі своїх підрозділів на ППД (пунктах постійної дислокації підрозділів у тилу країн).

Другу групу (експериментальну) склали військовослужбовці, які проходили бойове злагодження перед вибуттям у райони виконання завдань у зоні бойових дій.

Третю групу (порівняльну) склали військовослужбовці, які перебувають на момент проведення дослідження в районі виконання завдань у зоні бойових дій.

Усі учасники дослідження перед зарахуванням на службу в підрозділи проходили професійний психологічний відбір, доповнений поглибленою співбесідою та медичним оглядом за тими стандартами і в тих умовах, які були доступні під час першого найважливішого етапу відбиття збройної агресії Російської Федерації проти України. Усі учасники дослідження проходили через системи бойової підготовки підрозділів Сил оборони України, організовані в умовах відбиття збройної агресії Російської Федерації проти України.

Результати дослідження та їх обговорення

На першому етапі дослідження було проведено статистичний аналіз результатів трьох груп досліджуваних за результатами застосування згаданого комплексу діагностичних методик за допомогою критерію Краскела-Уолліса, який показав порівняльну однорідність значень у цих групах за критеріями використаного комплексу діагностичних методик (Табл. 1).

Таблиця 1

Результати вимірювання відмінностей трьох груп досліджуваних за комплексом діагностичних методик за допомогою Н-критерію Краскела-Уолліса

Компоненти комплексу діагностичних методик	Значення Н-критерію Краскела-Уолліса
1. Опитувальник Міні-мулт	Значення Н = 0.3958 (Н ≥ 0.05)
2. Опитувальник травматичного стресу І.О. Котеньова	Значення Н = 0.3589 (Н ≥ 0.05)
3. Методика шкалованої самооцінки психофізіологічного стану (О. Кокун)	Значення Н = 0.3698 (Н ≥ 0.05)
4. Опитувальник військово-професійної життестійкості (О. Кокун)	Значення Н = 0.3795 (Н ≥ 0.05)
5. Шкала стійкості Коннора-Девідсона-10	Значення Н = 0.4568 (Н ≥ 0.05)
6. Опитувальник “Стратегії подолання стресових ситуацій” (С. Хобфолл в адаптації Н. Водоп’янової та О. Старченкової)	Значення Н = 0.4357 (Н ≥ 0.05)
7. Методика “Шкала загальної самоєфективності” Р. Шварцера та М. Єрусалема (в адаптації В. Ромека)	Значення Н = 0.2956 (Н ≥ 0.05)
Оскільки в усіх випадках Н ≥ 0.05, це свідчить про те, що нульова гіпотеза не є відхиленою, а отже результати значень по трьох групах не мають між собою значимих відмінностей	

Метою розробленої на другому етапі дослідження програми психологічного супроводу було навчання військовослужбовців навичкам надання психологічної взаємодопомоги і самодопомоги при виконанні службово-бойових завдань, підвищення рівня їхньої психологічної стійкості. Завдання програми включали підвищення рівня психологічної грамотності військовослужбовців; формування у них навичок саморегуляції та психофізіологічного відновлення, уявлення про бойовий стрес, бойову психічну травму та види девіантної поведінки в екстремальних ситуаціях, про ешелонування та принципи надання психологічної допомоги, надання допомоги при гострих стресових реакціях; навчання військовослужбовців навичкам експрес-діагностики стану потерпілого; формування у військовослужбовців уявлення про вплив примусової ізоляції на психологічний стан та вміння його регулювати.

Програма (Табл. 2) являє собою систему, що включає аспекти теоретичного знайомства з проблемою (реалізація едукативного потенціалу програми) та знайомства з методами та прийомами само- та взаємодопомоги (реалізується за допомогою тренувальних методів).

Таблиця 2

Структура і основний зміст авторської програми психологічного супроводу військовослужбовців

Тема	Підтеми	Вид діяльності
1. Бойовий стрес та його вплив на організм	Поняття стресу і бойового стресу Вплив стресу на організм	Едукативна діяльність
2. Чинники, що сприяють розвитку негативного стану військовослужбовця (в/сл)	Новизна Раптовість Дефіцит часу Високі навантаження Довготривалі навантаження Невизначеність Ризик	Едукативна діяльність
3. Зовнішні ознаки ГСР (гострої стресової реакції), БПТ (бойової психічної травми) та необхідності надання допомоги в/сл.	Загальний вираз обличчя (міміка) та дихання Шкірні вазомоторні реакції Координація рухів Стан нервово-м'язового апарату Пітливість шкіри обличчя та рук Спектрально-темпоральні показники мови Функція зору Зіниці очей Функції сльозовиділення Симетричність очних щілин	Тренінгові заняття (тренувальний напрям)

4. Види ГСР та алгоритми допомоги	Плач Агресія Істерика Психомоторне збудження Апатія Страх Ступор Нервові тремтіння	Тренінгові заняття (тренувальний напрям)
5. Ешелюваність (страсти) надання допомоги в/сл.	1-а страта (Зелена зона) 2-а страта (Жовта зона) 3-а страта (Помаранчева зона) 4-а страта (Червона зона)	Тренінгові заняття (тренувальний напрям)
6. Принципи надання психологічної допомоги в / сл.	Принцип близькості Принцип особистісного підходу Принцип оперативності Принцип короткостроковості Принцип простоти Принцип забезпеченості Принцип системності Принцип твердості	Тренінгові заняття (тренувальний напрям)
7. Ізраїльська модель надання психологічної допомоги SIX Cs.	Commitment (зобов'язання) Challenge (прості завдання зростаючої складності) and control (прості рішення) Cognition (пробудити когнітивну систему) and communication (здіяння всіх сенсорних каналів) Continuity (безперервність; хронологія проти сплутаності)	Тренінгові заняття (тренувальний напрям)
8. Навчання в/сл методам саморегуляції.	Медитація усвідомленості Медитація контролю Ідеомоторне тренування Техніка глибокого дихання Віма Хофа Прогресивна м'язова релаксація Техніки управління емоціями	Тренінгові заняття (тренувальний напрям)

9. Види девіантної поведінки в/сл в умовах бойових дій та можлива шкода від них	Калічення мертвих ворогів, не взяття у полон Вбивство полонених ворогів, некомбатантів, тварин Застосування тортур, бруталності, гвалтування Бійки з побратимами, погрози (вбивство) командирів Вживання ПАР (психоактивних речовин) Безтурботність, недисциплінованість Здобуття здобичі, мародерство Надмірна хворобливість Зловтіха, відмова воювати, самопоранення, самокаліцтво, суїцид, дезертирство	Едукативна діяльність
10. Релігійний копінг як психологічний ресурс в/сл.	Поняття копінг-поведінки та ресурсності релігійних почуттів	Едукативна діяльність
11. Захист від інформаційної протидії супротивника	Види інформаційного впливу Способи захисту від інформаційного впливу	Тренінгові заняття (тренувальний напрям)
12. Вплив примусової ізоляції на психологічний стан людини	Психологічні особливості примусової ізоляції Способи самодопомоги у ситуації примусової ізоляції	Едукативна діяльність
13. Медикаментозні засоби підтримки функціонального стану	Седативні засоби та їх застосування Стимулюючі засоби та їх застосування	Едукативна діяльність
14. Постановка та корекція короткострокових та довгострокових життєвих цілей	Поняття короткострокових та довгострокових життєвих цілей Постановка та корекція життєвих цілей	Тренінгові заняття (тренувальний напрям)

Програма розрахована не менш як на 10 занять тривалістю 2-3 години. Може бути реалізована як у експрес-формі у межах бойового злагодження, так і у форматі планової психологічної підготовки протягом навчального періоду.

Програма була апробована на експериментальній групі дослідження. Дві інші групи виступили як контрольна та порівняльна (з альтернативним впливом – знаходження в районі виконання завдань). За підсумками апробації програми було проведено повторне тестування, після якого були порівняні результати емпіричної і контрольної та емпіричної і порівняльної груп за допомогою Т-критерію Вілкоксона (Табл. 3, 4).

Таблиця 3

Порівняння результатів тестування експериментальної та контрольної груп
(відображені показники, що якісно змінилися)

Показник	T-критерій Вілкоксона	Рівень значущості
Симптом вторгнення	$T_{\text{емп}} = 5 < T_{\text{кр}}$	$p < 0,05$
Симптом дисоціації	$T_{\text{емп}} = 3 < T_{\text{кр}}$	$p < 0,05$
Симптом депресії	$T_{\text{емп}} = 4 < T_{\text{кр}}$	$p < 0,05$
Активне ставлення до життя	$T_{\text{емп}} = 7 < T_{\text{кр}}$	$p < 0,05$

Результати свідчать про зниження вираженості симптомів вторгнення, дисоціації та депресії, а також про підвищення значення показника активного ставлення до життя після проходження програми у представників експериментальної групи порівняно з контрольною.

Таблиця 4

Порівняння результатів тестування експериментальної та порівняльної груп
(відображені показники, що якісно змінилися)

Показник	T-критерій Вілкоксона	Рівень значущості
Симптом вторгнення	$T_{\text{емп}} = 4 < T_{\text{кр}}$	$p < 0,05$
Симптом дисоціації	$T_{\text{емп}} = 5 < T_{\text{кр}}$	$p < 0,05$
Симптом депресії	$T_{\text{емп}} = 3 < T_{\text{кр}}$	$p < 0,05$
Симптом вегетативної нестійкості	$T_{\text{емп}} = 6 < T_{\text{кр}}$	$p < 0,05$
Симптом уникнення стимулів	$T_{\text{емп}} = 7 < T_{\text{кр}}$	$p < 0,05$
Активне ставлення до життя	$T_{\text{емп}} = 8 < T_{\text{кр}}$	$p < 0,05$

Результати свідчать про зниження вираженості симптомів вторгнення, дисоціації, депресії, вегетативної нестійкості та уникнення стимулів, а також про підвищення значення показника активного ставлення до життя після проходження програми у представників експериментальної групи порівняно з порівняльною.

Загалом програма показала ефективність щодо зниження вираженості проявів симптомів вторгнення, дисоціації, депресії, а також справила позитивний вплив на стан активного ставлення до життя у військовослужбовців, що може свідчити про запуск процесу реадптації з підвищенням рівня саморефлексії у військовослужбовців під час проходження програми. Додатково було виявлено, що в ході виконання бойових завдань військовослужбовці найбільш схильні до розвитку симптомів вегетативної нестійкості та уникнення стимулів, які теж піддаються корекції за допомогою впливу програми.

За підсумками проведеної роботи було складено рекомендації щодо організації психологічного супроводу військовослужбовців за умов тривалого перебування у зоні активних бойових дій:

1. Створення міжвідомчої робочої групи психологів службово-бойової діяльності з найвищим рівнем компетенції;
2. Аналіз групою існуючої системи психологічної роботи та існуючих підходів;
3. Формування цілісної системи психологічної роботи з військовослужбовцями та програми підготовки, розрахованої на два рівні складності: загальний та просунутий (для командного складу, військових капеланів та військовослужбовців з високим рівнем знань у сфері психології, які зможуть займатися психологічною допомогою побратимам в умовах бойових дій).
4. Впровадження у навчальний план підготовки військовослужбовців дисципліни «Психологічна підготовка», яка може бути реалізована в рамках планомірної підготовки протягом усього навчального періоду або експрес-підготовки у форматі суміщення з бойовим злагодженням.

Проведення необхідного обсягу заходів пояснюється суттєвою завантаженістю штатних військових психологів та офіцерів морально-психологічного забезпечення, що зросла у зв'язку з поточною ситуацією пролонгованого збройного конфлікту.

Висновки

Військовий психолог в умовах службової та бойової діяльності щільно взаємодіє з управлінням частини, з великою кількістю військовослужбовців та членами їхніх сімей та несе колосальну відповідальність за підтримання та збереження їхнього психічного здоров'я. Проте в умовах пролонгованого стримування та відсічі збройної агресії Російської Федерації проти України офіцери-психологи та офіцери структури морально-психологічного забезпечення силових відомств України стикаються з колосальною завантаженістю та часто нездатністю своєчасно, ефективно та в повній мірі відпрацювати всі необхідні заходи із забезпечення психічного здоров'я та належного морально-психічного стану військовослужбовців на різних етапах службово-бойової діяльності. Саме тому доцільним є створення нових та розширення існуючих програм психологічної підготовки військовослужбовців, створення активу військовослужбовців, здатних самостійно надавати психологічну допомогу побратимам та створення програм психологічного супроводу військовослужбовців, їх відновлення та реабілітації.

Історія розвитку військової психології показує нам, що у період військових конфліктів було здійснено найбільш значні зміни у цій сфері. Ситуація, що склалася на сьогоднішній день, дає можливість та навіть вимагає переосмислити і вдосконалювати напрацьований досвід, а застосування проактивного підходу у довгостроковій перспективі може знизити наслідки негативних впливів і суттєво спростити реабілітацію та повернення до мирного життя військовослужбовців, їх сімей та суспільства в цілому.

Перспективи подальших досліджень

У зв'язку з високою актуальністю та прикладною цінністю дані дослідження мають бути продовжені та доповнені результатами на більшій вибірці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алещенко, В. І., Дикун, В. Г., & Мулява, В. Д. (2005). Бойові психогенні втрати: прогнозування, діагностика, профілактика. НАОУ.
2. Варій, М. Й. (1996). Морально-психологічний стан військ, його оцінка та підтримка на високому рівні. ВВП ДУ «ЛП».
3. Вилко, В. М., Грицюк, В. М., Дикун, В. Г. та ін. (2012). Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України (Ч. 1.). (Стасюк, В. В., Ред.). НАОУ.
4. Гічун, В. С., Кириченко, А. Г., Корнацький, В. М., Мясников, Г. В., & Найда, С. А. (Ред.). (2019). Стрес-асоційовані розлади здоров'я в умовах збройного конфлікту. АКЦЕНТ ПП.
5. Замана, В. М., Воробйов, Г. П., & Ткачук П. П. (2012). Організація психологічної підготовки особового складу підрозділів Сухопутних військ. АСВ.
6. Клочков, В. (Ред.). (2022). Досвід організації морально-психологічного забезпечення ведення бойових дій. НДЦ ГП ЗС України.
7. Клочков, В. (Ред.). (2023a). Досвід становлення та розвитку військово-гуманітарних структур Збройних Сил України в період з 1991 до 2014 роки. НДЦ ГП ЗС України.
8. Клочков, В. (Ред.). (2023b). Збірник стандартів психологічної підготовки у Збройних Силах України. НДЦ ГП ЗС України.
9. Клочков, В. (Ред.). (2023c). Опис організації морально-психологічного забезпечення ведення бойових дій Збройними Силами України в ході відбиття повномасштабної російської агресії в період з 24.02.2022 року до 08.07.2023 року(500 днів війни). НДЦ ГП ЗС України.
10. Клочков, В. (Ред.). (2023d). Психологічне забезпечення Збройних Сил України. НДЦ ГП ЗС України.
11. Кобзар, А. О., Марценківський, В. Т., Слюсаренко, П. М. та ін. (Ред.). (2018). Морально-психологічне забезпечення підрозділів у Збройних Силах України. НУОУ ім. Івана Черняхівського
12. Кокун, О. М., Агаєв, Н. А., Пішко, О. І., & Лозінська, Н. С. (2015). Основи психологічної допомоги військовослужбовцям в умовах бойових дій. НДЦ ГП ЗСУ.
13. Криворучко, П. П., Хміляр, О. Ф., & Шпак, Р. А. (2004). Морально-психологічний стан військового підрозділу: оцінка та прогнозування. НАОУ.
14. Мороз, В. М., Пішко, І. О., & Лозінська, Н. С. (2023). Збірник методик для психологічної діагностики військовослужбовців Збройних Сил України: методичний посібник. НДЦ ДП ЗСУ.
15. Романишин, А. М., & Бойко О. В. (2014). Первинна психологічна допомога і

реабілітація в бойових умовах. Академія Сухопутних військ імені Гетьмана Петра Сагайдачного.

16. Стасюк, В. В. (2012). Військова психологія видородової діяльності. Золоті ворота.

17. Farchi, M., Bergman, T., Gershon, B.B., Hirsch-Gornemann, M.I.B., & Gidron, Y. (2018). The SIX Cs model for Immediate Cognitive Psychological First Aid: From Helplessness to Active Efficient Coping. *International journal of emergency mental health and human resilience*, 20(2), 1–12.

18. Sinclair, R., & Britt, T.W. (Eds.). (2013). *Building Psychological Resilience in Military Personnel: Theory and practice*. American Psychological Association.

19. Watling, J., & Reynolds, N. (2023, May 19). *Meatgrinder: Russian Tactics in the Second Year of Its Invasion of Ukraine: official website*. The Royal United Services Institute for Defence and Security Studies Special Report. Retrieved from: <https://www.rusi.org>

20. Zabrodskyi, M., Watling, J., Danylyuk, O.V., & Reynolds, N. (2022, November 30). *Preliminary Lessons in Conventional Warfighting from Russia's Invasion of Ukraine: February–July 2022*. The Royal United Services Institute for Defence and Security Studies Special Report. Retrieved from: <https://www.rusi.org>

REFERENCES

1. Aleshchenko, V.I., Dykun, V.H., & Muliava, V.D. (2005). *Boiovi psykhohenni vtraty: prohnozuvannya, diahnostyka, profilaktyka: navchalnyi posibnyk* [Combat psychogenic losses: forecasting, diagnosis, prevention: teaching manual]. NAOU [In Ukrainian].

2. Varii, M.Y. (1996). *Moralno-psykholohichni stan viisk, yoho otsinka ta pidtrymka na vysokomu rivni* [The moral and psychological state of the troops, its evaluation and support at a high level]. VVP DU «LP» [In Ukrainian].

3. Vylko, V.M., Hrytsiuk, V.M., Dykun, V.H. et. al. (2012). *Moralno-psykholohichne zabezpechennia u Zbroinykh Sylakh Ukrainy: pidruchnyk (Ch. 1)* [Moral and psychological support in the Armed Forces of Ukraine: textbook (P. 1.)] Stasiuk, V.V. (Ed.). NAOU [In Ukrainian].

4. Hichun, V.S., Kyrychenko, A.H., Kornatskyi, V.M., Miasnykov, H.V., & Naida, S.A. (Ed.). (2019). *Stres-asotsiiovani rozlady zdorovia v umovakh zbroinoho konfliktu: monohrafiia* [Stress-related health disorders in armed conflict: monograph]. AKTsENT PP [In Ukrainian].

5. Zamana, V.M., Vorobiov, H.P., & Tkachuk P.P. (2012). *Orhanizatsiia psykholohichnoi pidhotovky osobovoho skladu pidrozdiliv Sukhoputnykh viisk: navchalnyi posibnyk* [Organization of psychological training of the personnel of units of the Ground Forces: teaching manual]. ASV [In Ukrainian].

6. Klochkov, V. (Ed.). (2022). *Dosvid orhanizatsii moralno-psykholohichnoho zabezpechennia vedennia boiovykh dii*. [Experience in the organization of moral and psychological support for the conduct of hostilities: description]. NDTs HP ZS Ukrainy [In Ukrainian].

7. Klochkov, V. (Ed.). (2023a). Dosvid stanovlennia ta rozvytku viiskovo-humanitarnykh struktur Zbroinykh Syl Ukrainy v period z 1991 do 2014 roky [Experience of formation and development of military and humanitarian structures of the Armed Forces of Ukraine in the period from 1991 to 2014]. NDTs HP ZS Ukrainy [In Ukrainian].
8. Klochkov, V. (Ed.). (2023b). Zbirnyk standartiv psykholohichnoi pidhotovky u Zbroinykh Sylakh Ukrainy: metodychnyi posibnyk [Collection of standards of psychological training in the Armed Forces of Ukraine: methodical manual]. NDTs HP ZS Ukrainy [In Ukrainian].
9. Klochkov, V. (Ed.). (2023c). Opys orhanizatsii moralno-psykholohichnoho zabezpechennia vedennia boiovykh dii Zbroinyamy Sylamy Ukrainy v khodi vidbytta povnomasshtabnoi rosiiskoi ahresii v period z 24.02.2022 roku do 08.07.2023 roku (500 dnev viiny) [Description of the organization of moral and psychological support for the conduct of hostilities by the Armed Forces of Ukraine during the repulse of full-scale Russian aggression in the period from 02/24/2022 to 07/08/2023 (500 days of war)]. NDTs HP ZS Ukrainy [In Ukrainian].
10. Klochkov, V. (Ed.). (2023d). Psykholohichne zabezpechennia Zbroinykh Syl Ukrainy: navchalno-metodychnyi posibnyk [Psychological support of the Armed Forces of Ukraine: educational and methodological manual]. NDTs HP ZS Ukrainy [In Ukrainian].
11. Kobzar, A.O., Martsenkivskiy, V.T., Sliusarenko, P.M. et. al. (Eds.). (2018). Moralno-psykholohichne zabezpechennia pidrozdiliv u Zbroinykh Sylakh Ukrainy: pidruchnyk [Moral and psychological support of units in the Armed Forces of Ukraine: textbook]. NUOU im. Ivana Cherniakhovskoho [In Ukrainian].
12. Kokun, O.M., Ahaiev, N.A., Pishko, O.I., & Lozinska, N.S. (2015). Osnovy psykholohichnoi dopomohy viiskovosluzhbovtciam v umovakh boiovykh dii: metodychnyi posibnyk [Basics of psychological assistance to military personnel in the conditions of hostilities: methodical manual]. NDTs HP ZS Ukrainy [In Ukrainian].
13. Kryvoruchko, P.P., Khmiliar, O.F., & Shpak, R.A. (2004). Moralno-psykholohichnyi stan viiskovoho pidrozdilu: otsinka ta prohnozuvannia [The moral and psychological state of the military unit: assessment and forecasting]. NAOU [In Ukrainian].
14. Moroz, V.M., Pishko, I.O., & Lozinska, N.S. (2023). Zbirnyk metodyk dlia psykholohichnoi diahnozyky viiskovosluzhbovtziv Zbroinykh Syl Ukrainy: metodychnyi posibnyk [Collection of methods for psychological diagnosis of servicemen of the Armed Forces of Ukraine: methodical manual]. NDTs DP ZSU [In Ukrainian].
15. Romanyshyn, A.M., & Boiko O.V. (2014). Pervynna psykholohichna dopomoha i rehabilitatsiia v boiovykh umovakh: navchalnyi posibnyk [Primary psychological assistance and rehabilitation in combat conditions: teaching manual]. Akademiia Sukhoputnykh viisk imeni Hetmana Petra Sahaidachnoho [In Ukrainian].
16. Stasiuk, V.V. (2012). Viiskova psykholohiia vydorodovoi diialnosti [Military psychology of degenerate activity]. Zoloti vorota [In Ukrainian].
17. Farchi, M., Bergman, T., Gershon, B., Hirsch-Gornemann, M.I.B., & Gidron, Y. (2018). The SIX Cs model for Immediate Cognitive Psychological First Aid: From Helplessness to Active Efficient Coping. *International journal of emergency mental*

health, and human resilience, 20(2), 1–12.

18. Sinclair, R., & Britt, T.W. (Eds.). (2013). *Building Psychological Resilience in Military Personnel: Theory and practice*. American Psychological Association.

19. Watling, J., & Reynolds, N. (2023, May 19). *Meatgrinder: Russian Tactics in the Second Year of Its Invasion of Ukraine*: official website. The Royal United Services Institute for Defence and Security Studies Special Report. Retrieved from: <https://www.rusi.org>

20. Zabrodskyi, M., Watling, J., Danylyuk, O.V., & Reynolds, N. (2022, November 30). *Preliminary Lessons in Conventional Warfighting from Russia's Invasion of Ukraine: February–July 2022*. The Royal United Services Institute for Defence and Security Studies Special Report. Retrieved from: <https://www.rusi.org>

Відомості про авторів

Сергій ШИКОВЕЦЬ, доктор філософії в галузі психології, асистент кафедри загальної психології факультету психології, КНУ імені Тараса Шевченка

Serhii Shykovets, PhD in the field of psychology, assistant of the Department of General Psychology, Faculty of Psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv

E-mail: shykovetss@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1299-6434>

Тарас КАРАМУШКА, кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології, КІСПП

Taras Karamushka, candidate of psychological sciences, associate professor, KIMPP

E-mail: Tkarama90@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4813-8327>